

Szarka László

JOGFELADÁS VAGY ÉLTETŐ KOMPROMISSZUM

Az 1867. évi kiegyezés helye és jelentősége

A bécsi udvar, a Ferenc József által együtt tartott abszolutista kormányzat, illetve a magyar politikai elit által több lépésben 1866–1867-ben megkötött államjogi kompromisszum a Monarchia egészének értelmezésében visszatért a XVIII. század eleji birodalmi struktúra értelmezéséhez. Az eleve összetett, különböző országokból, tartományokból, örökölt és meghódított területekből létrejött Habsburg-állam a dinasztia birodalomteremtő és birodalom-fenntartó erejére támaszkodott. Ezzel együtt korszakonként más-más körülmények és erőviszonyok közt, mindig kénytelen volt alkotó részeinek a jogait és követeléseit figyelembe venni. A cseh, lengyel, magyar korona, kisebb részben a Magyarországgal társult horvát–szlavón–dalmát királyság, az erdélyi fejedelemség, illetve az örökös tartományok igényeit rendszerint sikerült összhangba hozni a bécsi udvar és a központi államhatalmi szervek elképzeléseivel. Amikor azonban ezt nem tartotta lehetségesnek és célszerűnek, igyekezett korlátozni vagy teljesen felszámolni a tartományi különállást. Ez történt az 1620. évi fehérhegyi csata után, amikor a cseh korona országait, illetve a törökellenes felszabadító háborúk után, amikor pedig az erdélyi fejedelemséget, temesi bányságot vonta közvetlenül bécsi irányítás alá. A XIX. század második felére megerősödött nemzetépítő nacionalizmusok, a XVIII. század végétől saját nyelvi, oktatási, vallási jogukat követelő, majd 1848-ban már területi önmeghatározásukat, egyfajta belső önrendelkezésüket is programba foglaló nemzeti mozgalmak egyre inkább válaszút elé állították a Habsburg-dinasztiát. Aligha véletlen, hogy a birodalom újrarendezésében érintett valamennyi nemzet, Ciszlajtániában különösen a csehek és az olaszok részéről, a Magyar Királyságban viszont főleg a horvátok és a románok, kisebb részben a szerbek, szlovákok részéről – heves támadásokat váltottak ki az osztrák–magyar kiegyezés irányába mutató fejlemények és tárgyalások. Mert hiszen az új osztrák állameszme, amint azt például František Palacký cseh történész is egyértelművé tette, a Monarchia tizenegy népe számára együttesen csak akkor jelentett volna előrelépést, ha a bécsi udvar az 1848. évi kreamsieri birodalmi gyűlésen körvonalazott föderalizációs elképzeléseket karolta volna fel.¹

¹ Palacký az osztrák–magyar kiegyezési tárgyalásokat és a dualista megoldást éles kritikának alávető *Österreichs Staatsidee* c. munkájában csakis a minden népre kiterjedő „Gleichberechtigungspinzip”, azaz a nemzetek egyenjogúsításának eszméje tudta volna megalapozni és tartósan működőképesé tenni az osztrák birodalom állameszméjét. A kiegyezést viszont a Monarchia végének kezdeteként értékelte. „A dualizmus kihirdetésének napja ellenállhatatlan történelmi szükségszerűséggel lesz a

Kiegyenlítőds vagy kiegyezés

Az 1867. évi történelmi kompromisszum Ferenc József és birodalmi kormánya, illetve a Deák Ferenc, Andrássy Gyula, Eötvös József vezette ellenzéki magyar elit között több éven át tartó kölcsönös közeledés eredményeként jött létre. A kortársak által inkább kiegyenlítésnek (*Ausgleich*), mint kiegyezésnek nevezett megállapodás-sorozat a Monarchia és azon belül a soknemzetiségű Magyar Királyság utolsó fél évszázadát minden tekintetben meghatározó döntésnek bizonyult. Jól jelzi a korabeli döntések súlyát, hogy mind a birodalmi, mind pedig a magyarországi, illetve erdélyi, horvátországi történelmi kontextusban az 1867. évi osztrák alaptörvény, illetve a kiegyezéshez kapcsoló magyarországi jogszabályok alapvetően befolyásolták a Birodalom két felében élő valamennyi nép sorsát.²

A kiegyezéshez vezető folyamat az 1848–1849. évi teljes szakításig – a Habsburgok trónfosztásáig és a Kossuth által a debreceni Nagytemplomban kihirdetett függetlenségi nyilatkozatig – nyúlik vissza. A kossuthi Magyarország katonai és politikai vereségével zárult szabadságharcot a bécsi udvar értékelése szerint a király elleni lázadásnak bizonyult, ami a közös államon belül biztosított és az 1848 tavaszán az uralkodó által is szentesített jogok elvesztését vonta maga után. A világosi fegyverletételt követő kíméletlen megtorlások, a rendőrállami és neoabszolutista kormányzati időszak sokszorosan próbára tette az 1526 óta fennállt államközösséget.

A Monarchia francia–szárd–osztrák háborúban elszenvedett solferinói, illetve a porosz–osztrák háború súlyos königgrätzi veresége, a krími háborúban végzetesen megromlott orosz–osztrák viszony miatt átmenetileg igen kedvezőtlen külpolitikai konstellációba került. Belpolitikailag pedig talán még ennél is válságosabbra fordult a bécsi udvar helyzete. A katonai vereségek, a német egységfolyamatból való kiszorulása, a belső és szomszédos nemzeti mozgalmak fokozódó aktivitása, a polgári és tőkés fejlődés megkerülhetetlen kihívásai, és nem utolsósorban a Birodalom belső kohéziójának meggyengülése nyomán Ferenc József szakítani kényszerült az abszolutista kormányzati gyakorlattal. Az osztrák–magyar kiegyenlítőds folyamata az önkényuralmi korszakot lezáró, a parlamentarizmus újraélesztését a birodalmi centralizációval ötvözni próbáló 1860. októberi uralkodói diplomával és az azt elutasító magyar válasszal kezdődött.³

A magyar elit cselekvési és döntési alternatívái közt a Monarchia dualisztikus átalakításának lehetőségeit és előnyeit elsőként Apponyi György országbírói és Majláth György kancellári tevékenysége idején a magyar konzervatívok fogalmazták meg memorandumaikban. Ezek ugyan nem követelték az 1848. évi felelős magyar kormányzat intézményének visszaállítását, de ragaszkodtak ahhoz, hogy a magyar állami

pánszlávizmusnak legkevésbé kívánatos formájának a születésnapja [...] Mi, szlávok őszinte fájdalommal, de félelem nélkül tekintünk a jövő elé. Voltunk Ausztria előtt, leszünk utána is!” PALACKÝ, František: *Österreichs Staatsidee*. Prag, 1866. 77. p. <https://ia802606.us.archive.org/30/items/oesterreichssta00palagoog/oesterreichssta00palagoog.pdf>

2 A kiegyezés újabb magyar értékeléseiből lásd például *A kiegyezés*. Szerk. CIEGER András. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.; KOZÁRI Mónika: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2005.; SOMOGYI Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

3 SARLÓS Béla: *Deák és a kiegyezés*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987. 22–27. pp.

közigazgatás a külügy, hadügy, kereskedelem és pénzügyek kivételével magyar kézbe kerüljön. Elsőként ismerték fel a Monarchián belüli hatalommegosztás egyedüli járható útját, a birodalmi közös ügyek és az országos önkormányzatiság összehangolásának lehetőségét és szükségességét.

Eötvös József az önkényuralmi korszaknak ezt az egyre reménytelenebb zsákutcáját a történeti jogon alapuló és csupán a főhatalmat gyakorló *monarchizmus*, illetve az anyagi hatalomra törő és azt korlátlanul gyakorló *caesarizmus* dilemmájával jellemezte egyik 1860. évi naplóbejegyzéseiben. Szerinte az önkényuralmi rendszer által megteremteni kívánt „demokratizált Monarchiában” is jelen voltak az abszolutizmus és a *caesarizmus* alternatívái.⁴

A Johann Bernhard Rechberg miniszterelnök által vezetett birodalmi összkormány kereteibe olvasztva ismét létrehozták a magyar és az erdélyi udvari kancelláriát. Előbbi élére Vay Miklóst, az erdélyi kancellárrá pedig Kemény Ferencet nevezték ki. Mindketten Schmerling centralista kísérletei és az alkotmányosság helyreállításának elnapolása miatti tiltakozásul 1861-ben lemondtak. Az uralkodó ezzel együtt elrendelte az országgyűlés összehívását, visszaállította az 1834-ben és 1844-ben törvényerőre emelt magyar oktatási, illetve államnyelvet, ugyanakkor kimondta a magyarországi nemzetiségek szabad nyelvhasználati jogát a középfokú, megyei-kerületi közigazgatással bezárólag.

Az októberi diploma alapján összehívott 1861. évi magyar országgyűlés alapvető jelentőségű alkotmányjogi vitái a Deák Ferenc vezette felirati és a Teleki László, majd Tisza Kálmán által fémjelzett határozati párti magatartások között azt egyértelműen eldöntötték, hogy a viszony javítása Bécs és Pest között, illetve az alkotmányosság helyreállítását célzó követelések nem választhatók szét egymástól. Ez bizonyosodott be akkor, amikor Deák Ferenc második, 1861. augusztusi felirati javaslatának érvelését Tiszának is elfogadták, s ezzel a határozati felirat tárgytalanná vált. Deák az uralkodó és az ország, azaz a rendi országgyűlés egymástól elválaszthatatlan törvényalkotói jogát megerősítő 1723. évi Pragmatica sanctio betűjéből és szelleméből vezette le az uralkodónak azt a kötelességét, hogy a Bécs által jóváhagyott 1848. évi törvényeket és állami intézményeket elismerje, és ezzel biztosítsa a kiegyenlítődéshez vezető utat. Minthogy a III. Károly és a magyar rendek által törvényerőre emelt Pragmatica a királyt, a dinasztia örökösödési jogát és a közösen meghozott törvények érvényességét a magyar közjog olyan közös alapnak tekintette, amelyről lemondani alkotmányos körülmények közt nem lehetett. „...a *fejedelem* (Deák ezzel a kifejezéssel is jelezni kívánta, Ferenc Józsefet 1861-ben még nem választották meg magyar királynak) tehát ha a sanctio pragmatica teljes értelmében kíván uralkodni, az alkotmány fenntartását más feltételhez nem kötheti, mint örökösödési jogának elismeréséhez, mit az ország, mely a pragmatica sanctióhoz szorosan ragaszkodik, megtagadni nem is akart.”⁵

Deák az országgyűlési vitákban vált a nemzet elismert vezérférfijává, a haza bölcsévé. Úgy kellett szembeszállnia és tárgyalnia Béccsel, hogy közben teljesen tisztában volt azzal, a forradalmi kísérlet függetlenségi alternatívája hosszú időre megismételhetetlen vállalkozás maradt. Az egységesülő Olaszország és Németország, valamint az erős Oroszország

4 Eötvös József: *Vallomások és gondolatok*. Magyar Helikon Könyvkiadó, Budapest, 1977. 416–47., 428. pp.

5 KÓNYI Manó: *Deák Ferenc beszédei*. III. köt., Franklin-Társulat, Budapest, 1903. 243–244. pp.

közi térben semmiképpen sem tudta volna szolgálni a XVI. század óta osztott, feldarabolt történeti országterület egyesítését. Hasonlóképpen a soknemzetiségű *natio hungarica* rendi konstrukciójának helyébe lépett modern, de ugyancsak soknyelvű magyar politikai nemzet egységét sem lett volna a magára maradó magyar állam megteremteni. Éppen ezért a második, immár a Határozati Párt által elfogadott felirat végén megfogalmazta az azóta is sokszor idézett üzenetét a jogfeladás nélküli türelmes kivárásról: „Ha túrni kell, túrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől örökölt. [...] mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse visszahozhatják, de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz és kétséges. Túrni fog a nemzet, remélve a szebb jövőt, s bízva ügyének igazságában.”⁶

A „deáki mű”

A kiegyezési tárgyalások 1861 és 1867 között többször megszakadt fonalát magyar részről mindvégig Deák tartotta kezében, míg a másik oldalon maga az uralkodó határozta meg a magyar tárgyalások irányát és kereteit. Amikor 1865 januárjában *Adalék a magyar közjoghoz* címmel közreadta legjelentősebb közjogi tanulmányát, az osztrák közjogi szakember Wenzel Lustkandl *A magyar-osztrák államjog* címmel 1863-ban Bécsben közreadott centralista irányultságú munkájának azt a fő tételét igyekezett megcáfolni, hogy a két ország államközössége a Pragmatica sanctio elfogadásával sem jelentett közös kormányzatot, csupán a már létező perszonáluniót erősítette meg.

Ezzel Deák félreérthetetlenül az 1848-as törvények alapjára helyezkedett, azaz a független magyar kormányzat helyreállítását követelte. Ferenc József személyes megbízottjával, Augusz báróval folytatott hosszadalmas előkészítő tárgyalásai során meghatározta a kiegyezés konkrét feltételeit: az 1848. áprilisi törvényekre épülő jogfolytonosságot, a Ferenc József királlyá koronázásához szükséges hitlevél szükségességét. Ezért cserében felkínálta annak a magyar szempontból új vagy legalábbis konkrét ígéretnek országgyűlési tudomásul vételét, a Monarchia egészének biztonságát, annak katonai védelmét semmilyen más feltételhez sem kívánja a magyar elit kötni. Az egyenjogúságot, alkotmányosságot és a Magyar Királyság részére is külső védelmet, belső rendet biztosító kiegyezési feltételeket Deák 1865. április 16-án tette közzé a *Pesti Napló* húsvéti számában.

A magyar kormányzati önállóságot a közös ügyek köre, a közös minisztériumokban és a delegációkban való intézése korlátozta. Amikor 1866. július 18-án a kiegyezés végső tennivalóiról Deák az uralkodóval tárgyalt, azzal lepte meg Ferenc Józsefet, hogy a kiegyezés alapján újrainduló magyar kormányzás irányítását az „akasztott grófra”, az 1848-as emigrációból már korábban hazatért, a tárgyalások során mindvégig Deák oldalán álló Andrássy Gyula grófra bízta.⁷

⁶ Uo. 271–272. pp.

⁷ Andrássy Gyulát Kossuthal és 34 társukkal együtt 1851. szeptember 21-én távollétükben jelképesen felakasztották, azaz nevüket fehér táblán akasztófára szögezték.

A kiegyezés helye a Birodalom és Magyarország fejlődésében

Az 1967. évi centenáriumhoz képest a mostani 150. évforduló kapcsán nem annyira maga a Monarchia belső konszolidálását, dualista átalakítását célzó és félévszázadon át sikeresen megoldó döntés tartalmi, politikai-ideológiai vagy éppen gazdasági, nemzetiségi elemzése állt az elemzések központjában, hanem az a tény, hogy mind az osztrák, mind pedig a magyar térfélen mindmáig többféle értelmezése él a magyar, osztrák és a többi érintett nemzet történeti emlékezetében.⁸

Az osztrák–magyar kiegyezés előkészítésében, és ennek megfelelően előtörténetében is sokféle tényezőt figyelembe kell venni ahhoz, hogy reális képet alkothassunk az 1849. évi olmützi oktrojált alkotmány kihirdetése óta egy központból, a bécsi udvarból többnyire abszolutisztikus módon irányított Habsburg-monarchia alkotmányos fejlődéséről, a területén élő nemzeti társadalmak országainak és tartományainak a XIX. század közepi helyzetéről. Így például nem lehet figyelmen kívül hagyni a Monarchia és fiatal uralkodójának, Ferenc Józsefnek a német egység iránti elkötelezettségét, a dunai birodalom szembesülését a belső és szomszédos nemzeti mozgalmak emancipációs, függetlenségi és egységtörekvéseit, illetve az ezzel szorosan összefüggő európai külpolitikai-nagyhatalmi erőviszonyokat.

A kiegyezés magyar historiográfiájában Hanák Péter nevéhez kötődik a „reális kompromisszum” kifejezés, amellyel egyszerre szakított az osztrák–magyar viszonyt mint a német nemzeti elnyomáson alapuló, gyarmati vagy félgyarmati elnyomást értékelő (ultra)nacionalista és (vulgár)marxista értékelésektől, ugyanakkor megpróbálta elhelyezni a birodalmi és a magyar politika egészében a dualista állam létrehozását.⁹ Hanák méltányolta Deák dilemmáját, amelyet az uralkodóval folytatott első, 1860. decemberi találkozója a politikus a következő paradoxonnal fejezett ki: „Engedni a kiegyenlítés kedvéért éppen oly kárhozatos lehet, mint szoros ragaszkodással törésre juttatni a dolgot.”¹⁰

Az uralkodóval kötött kiegyezésben elnyert magyarországi államjogi garanciák, köztük az egységes magyar politikai nemzet deáki konstrukcióját az 1868. évi nemzetiségi törvényben rögzített doktrínája nem csak az osztrák–magyar viszonyt határozták meg a következő ötven évre. Az ország népességének felét kitevő nem magyar nemzeti társadalmakhoz való kormányzati viszonyulást is. A milleneumi tízkötetes *Magyarország történetének* záró kötetében Beksics Gusztáv a dualista berendezkedés által lehetővé tett erős magyar nemzetállam kiépítését nevezte meg a Kossuth–Deák vita feloldásának lehetőségeként. Szerinte a kiegyezés féltéséből fakadó magyar politikai nemzet gondolata, nem pedig „a magyar kormányok nemzeti chauvinismusa tette végrehajthatatlanná az 1868. évi nemzetiségi törvényt,” s ezzel megakadályozta az eötvösi liberális kozmopolitizmus érvényesülését, s azt a „nyelvi és foederalistikus khaoszt”, amely a görög-keleti

8 A kiegyezés értelmezési vitáról lásd Gyáni Gábor: *A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai*. In: Uő: *Relatív történelem*. Typotex Kiadó, Budapest, 2007. 111–115. pp.

9 HANÁK Péter: *1867 – európai térben és időben*. In: Beszélő, II. évf. (1997) 11. sz. <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/97/11/7.htm> Uő.: *A kiegyezés historiográfiájához*. In: Valóság, XX. évf. (1977) 12. sz. 74–76. pp.

10 KÓNYI Manó: *Deák... i. m.* II. köt. 308. p.

szerb és román nemzeti egyházak létrejöttét, illetve a nemzetiségi nyelvhasználatot elvben lehetővé tévő ötvösi törvények nyomán az országot fenyegette.¹¹

Alig negyedszázaddal később Szekfű Gyula pont ellenkezőleg a fontolva haladó Széchenyi maradandó szobrát mintázva már a nemzetiségi kérdésben elkövetett mulasztásokat helyezte előtérbe, s a reformkori Kossuth érzéketlenségét és emigrációs színéváltozását emelte ki: „A negyvenes évek elején hazafias érzése, hogy a magyarnak csak akarnia kell, s az ország egész népességét magyarrá teheti iskola és liberális közigazgatás eszközeivel. E meggyőződését meg nem rendíthették sem Széchenyi vészt jósló jajkiáltásai, sem a nemzetiségek ellenállása, mely utóbbi pedig eléggé bizonyítja a bennük rejlő önálló vitalitást. Így jött a katasztrófa, vele a fordulópont Kossuth felfogásában, a második Kossuth.”¹² Szekfű Gyula tehát a magyar történetírás számos meghatározó személyisége a magyar közjogi fejlődés kimagasló csúcspontjának tekintette a kiegyezést.

Vele szemben Németh László és Bibó István, s nyomukban sokan mások viszont teljes zsákutcaként értékelték.¹³ Bibó kritikájának túlzásait először Hanák Péter tette szóvá, jelezve, hogy 1867-ben a független Magyarország létrejöttét egyetlen európai nagyhatalom sem támogatta volna. Mint ahogy nem létezett olyan magyar politikai elit, amely képes lett volna egyszerre szembeszállni Európával, Ausztriával és az ország népességének nagyobbik felét kitevő nemzetiségekkel. Ők ugyanis az önálló, egységes Magyarországot egyformán elfogadhatatlan elképzelésként kezelték.¹⁴ A kiegyezés-vita vélhetően a következő években is nyitva marad. Részben azért, mert a legújabb kori magyar történelem a közelgő centenárium miatt egyre inkább Trianon árnyékába kerül, s minden kérdést a történeti magyar állam felbomlásának és felosztásának kontextusában próbálnak majd sokan újraértelmezni. Megint lesznek hát hívei Kossuth prófétai kvalitásainak, Deák és főként utódai nem kellőképpen keménykezű

11 MÁRKI Sándor – BEKSICS Gusztáv: *A modern Magyarország (1848–1896)*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. Társulat, Budapest, 1896. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Magyar-NemzetTortenete-a-magyar-nemzet-tortenete-9A23/szilagyi-sandor-a-magyar-nemzet-tortenete-21F2/a-modern-magyarorszag-18481896-irtak-marki-sandor-es-beksics-gusztav-6CC9/>.

12 SZEKFŰ Gyula: *A három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935. 244. p. http://mtdportal.extra.hu/books/szekfu_gyula_harom_nemzedek_Optimized.pdf.

13 „A dinasztia és a magyar politikai vezető rétege kölcsönösen túlbecsülte a másik fél erejét, s ebben tévedett; ez azonban azért történt így, mert mind a kettő érezte, hogy saját erejéből nem tudja megőrizni helyzetét, s ebben nem tévedtek. Kiegyeztek tehát, hogy ki-ki megmentse és megóvja azt, ami neki fontos: a Habsburgok birodalmukat, a magyarok államukat. E kettő azonban továbbra is szöges ellentétben volt egymással; sőt a 19. században, a demokratikus közösségalakulások sodrában inkább ellentétben volt, mint valaha.” BIBÓ István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem*. In: *Uő: Válogatott tanulmányok*. III. köt. Corvina Kiadó, Budapest, 2004. (Hungarológiai Alapkönyvtár) <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/index.html> 5.

14 Hanák Péter a következő érveket hozta fel: „... a kompromisszumok természetében rejlik, hogy mindkét félnek le kell mondania valamiről, és a megegyezés idején, per bonum pacis egyik fél sem hirdeti harsányan, hogy az egész csak ideiglenes alku, és egyik fél sem árulja el távlati terveit. A kiegyezéshez bizonyára fűződtek nagyrálátó tervek, paragrafusokba nem iktatott remények, titkos egyezségek, amit lehetett diplomatikus elhallgatásnak, akár őszintétlenségnek nevezni, de nem lehet rájuk akasztani a csaló hazugságot, még kevésbé lehet ezt tekinteni a kiegyezés olyan szörnyű hibájának, olyan fundamentális ellentmondásának, amelyen az egész birodalomnak össze kellett omlania.” HANÁK Péter: *1867..., i. m.* <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/97/11/7.htm>.

nemzetiségi politikájának. A köztörténeti vitákban pedig akár még ennél is radikálisabb fordulatok is bekövetkezhetnek.

A magyar historiográfia szakmai vonulata viszont Szekfű óta a kiegyezésben a Mohács-csal elveszített függetlenség helyreállításának részleges vagy optimális aktusát látta. Szekfű például úgy látta: „... függetlenségünk soha nem volt oly reális és biztos, mint a kiegyezés folytán”.¹⁵ Hasonló, bár többnyire igen differenciált álláspontot képviselt és képvisel a kiegyezés korát és kérdéseit kutató, XX. század végi, XXI. század eleji magyar szaktörténészek többsége. Cieger András szerint a kiegyezés megítélése attól is függ, milyen történelmi távlatot választunk. Azt azonban szerinte ma már nehéz lenne teljes egészében cáfolni vagy megkérdőjelezni, hogy minden belső ellentmondás ellenére a modern kori magyar történelemben a dualizmus fél évszázada jelentette a leghosszabb ideig fennálló, alkotmányosan működő politikai rendszert, még ha az ország 1867-ben remélt és ígért liberális jogállami átalakítására nem is került sor.¹⁶

Kossuth kiegyezés-kritikáját a XX. és XXI. század fordulóján a történészek közt legkövetkezetesebben Szabad György képviselte. Azt azonban ő is világossá tette: a magyar emigráció vezérének reális célja elsősorban az volt, hogy a Cassandra-levéllel és a kiegyezés módszeres kritikájával politikai alternatívát mutasson fel, amivel „nyomás bizonyítékot kívánt teremteni arra, hogy a kiegyezésnek számottevő parlamenti és hatalmas parlamenten kívüli ellenzéke volt Magyarországon már elfogadtatása idején.”¹⁷

A kiegyezés nemzetiségpolitikai következményei

A forradalom és a szabadságharc bukását a kossuthi radikalizmus zsákutcájaként értékelő Kemény Zsigmond *A forradalom után* címmel 1850-ben közreadott politikai diagnózisában az 1848–1849-ben megoldhatatlannak és súlyos konfliktusforrásnak bizonyult nemzetiségi kérdéstről a következőképpen fogalmazta meg a Monarchia föderalista vagy dualista átrendezésének lehetséges forgatókönyveit: „S alig lehet kétségbe hozni, hogy a' birodalmi viszonyokkal összeférhetőbbnek látszik a' foederalismus a' mint dualismus. De akkor hihető-e, hogy a' foederalismus' föloszlató ereje csak az örökös tartományokban fog mutatkozni? Hihető-e, hogy a' magyar korona' birtokait érintetlenül hagyandja és sem az oláh sem a' déli szláv nemzetiség nem lelkesíttetik általa olly állami formák' szeretetére, mellyek mellett Magyarország' történeszeti jogait 's territoriai épségét megóvni, egyaránt volna lehetetlen mint gyűlöletes kísérlet?”¹⁸ A nemzetiségekkel való

15 Szekfű megállapítását idézi Szász Zoltán: *Tökéletes alku vagy az „elnyomók hegemoniája”?* In: *Historia*, XXV. évf. (2003) 4. sz. 4–5. pp. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/03-04/ch02.html>.

16 Uo. 167–169. pp.; CIEGER András: *„Királyi demokrácia.” Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben 1867 után.* In: *Aetas*, XXIV. évf. (2009) 5. sz. 55–82. pp.

17 SZABAD György: *A népek megegyezésének híve, a kiegyezés ellenfele.* In: Uő: *Kossuth politikai pályája. Ismert és ismeretlen politikai megnyilatkozásai tükrében.* Neumann Kht., Budapest, 2003. <http://mek.oszk.hu/04800/04881/html/szabadkpp0011.html>. A korszak dilemmáinak részletes elemzésére ld. SZABAD György: *Forradalom és kiegyezés választóján.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. A kérdéshez lásd még: Uő: *Kossuth irányadása.* Válasz Kiadó, Budapest, 2002.

18 KEMÉNY Zsigmond: *Forradalom után.* Heckenast Gusztáv, Pest, 1850.

kiegyezésnek, a nemzetiségi emancipáció és a soknyelvű, sok nációjú Magyarország integritásának ellentmondásait, a nacionalizmus uralkodó eszmévé lett kihívásait és a nemzetállami keretek közt csak súlyos konfliktusok árán kezelhető dilemmák súlyát mások is megéreztek. Müncheni emigrációjában az 1848-as Batthyány- és az 1867. évi Andrassy-kormány oktatási és kultuszminisztere, báró Eötvös József például rövid távon eleve megoldhatatlannak mondta a nemzetiségek egyenjogúsági ambícióinak és a magyar államiság egyben tartásának feszültségeit.

A kelet-közép-európai nemzetépítő nacionalizmusok XIX. századi történetében az 1848. évi polgári forradalmak egyszerre jelentették a tömeges mozgósítás élményét és a nemzeti célok jegyében kirobbantott fegyveres felkelésekbe, militáns polgárháborúba torkollt első tapasztalatát. Jóllehet a magyarországi nem magyar nemzeti mozgalmak és magyar forradalom tragikus konfliktusa jórészt szintén a nemzeti jogok, politikai célok és a közös hazáról alkotott államjogi elképzelések különbségeire voltak visszavezethetőek, már 1849 tavaszán sokan belátták a nemzeti szembenállások hiábavalóságát. Kétségtelen tény, hogy a bécsi udvar mindent megtett annak érdekében, hogy a horvátokat, szerbeket, románokat és szlovákokat a magyar kormány ellen buzdítsa.

Az 1860. évi októberi diploma után Bécs igyekezett kedvezni a magyarországi nemzetiségek politikai elitjeinek. Főispáni tisztségekre jelöltek románokat Felső-Fehér és Hunyad megyében, Liptó megyében pedig Ján Francisci személyében 1864–1865-ben a magyar szabadságharc ellen fegyvert fogó hurbanisták oldalán harcoló szlovák politikus töltötte be ezt a tisztséget. Az ezeréves közös történelem egyetlen szlovák főispánjaként szokták őt emlegetni, megfélemezve a szlovák identitással is rendelkező turóci, árvai, trencsényi főispánokról, pl. a Justhokról, Révayokról és Szentiványiakról.

A kiegyezés legnagyobb tétjeinek sorában persze Erdély státuszának alakulása és a magyar–horvát viszony rendezése volt az első helyen. Az Erdély, Horváth-Szlovánország, a határőrvidék és Fiume képviselői nélkül összehívott 1861. évi országgyűlés anyagait közreadó kötet bevezetőjében a nemzetiségi kérdés megoldatlansága az alkotmányos viszonyok helyreállítását késleltető tényezők közt szerepelt. A király „midőn szeretett Magyarországnak alkotmányos intézményeit visszaállítani elhatározá, nem látta lehetőknek ezt azonnal s oly mértékben teljesíteni, mint azt atyai szíve kívánta volna, – kénytelen lévén az országnak óhajtott kiegészítése tekintetében, a közbejött események és a minden népfajokban kifejlődött nemzetiségi és alkotmányos érzelmek folytán, minden kényszerítés mellőztével a békés és szabad akaratból folyó kiegyenlítésre időt és módot engedni.”¹⁹

Ghiczy Kálmán az alábbi kérdések kiegyensúlyozott és részrehajlás nélküli, párhuzamos megoldásában jelölte az alkotmányosság helyreállításának nehéz feladatát: „Ki is lehetne, például, ha magyar, részrehajlatlan, a jogegyenlőség szent elvének, a nemzetiségi jogos igények méltányos kiegyenlítésének, a hon területi épségének, s mindenekfelett a nemzet öröklött legbecsesebb, elidegeníthetetlen kincsének, az ország törvényes függetlenségének és önállóságának kérdésében?”²⁰

Az osztrák–magyar kiegyezés önmagában már Deák államjogi kiindulópontjai miatt sem jelenthetett a horvátok és a többi nemzetiségek számára elfogadható megoldást. Nem volt meglepő, hogy már a tárgyalások is éles tiltakozást váltottak ki Zágrábban.

19 Az 1861-iki országgyűlés. I. kötet, Budapest 1861. 17–18. pp.

20 Uo. 63. p.

Az egyenrangú horvát államiság feltételét maga az uralkodó sem ismerhette el, s ezért feloszlatta a szabort. Az 1867. június 8-i budai királykoronázáson tiltakozásuk jeleként nem jelentek meg a horvát képviselők. A kiegyezést követően Levin Rauch bán az unionista horvát erőkre támaszkodva az alkotmányosság helyreállításának ígéretével tudott többségre jutni, ami lehetővé tette, hogy a magyar és a horvát törvényhozás küldöttségei 1868 áprilisában megkezdhették a magyar–horvát kiegyezési tárgyalásokat. Ezek során sikerült megegyezni az államközösség helyreállításában, s ezzel párhuzamosan Horvátország belügyi, igazságszolgáltatási-, vallás- és oktatásügyi autonómiájában, a szabor és a horvát báni kormány számára biztosított teljes körű horvát nyelvhasználatban. Ezzel együtt folyamatosak voltak a kiélezett viták, amelyek miatt a határőrvidékkel kiegészült Horvátország hiába volt közvetett haszonélvezője a dualista berendezkedésnek, a horvátok mindvégig kevesellték a Budapestnek alárendelt társországi státust.²¹

A kiegyezés fontos magyar előfeltételét jelentő erdélyi uniót a román politikai elit nagyobbik része kizárólag Erdély autonómiájának megőrzése mellett tudta volna elfogadni. A rövid életű 1848–49. évi uniós egyesülés – különösen a tragikus erdélyi nemzetiségi háborúskodás után – az önkényuralom éveiben sokak számára múltó epizódnak tűnt. Az 1850-ben helyreállított erdélyi közigazgatásban Bécs sikerrel terjesztette ki a német és román nyelv használatát, amivel tovább erősítette a románok magyarellenes beállítódását. Az erdélyi magyarság által bojkottált 1863–1864. évi nagyszebeni tartománygyűlés törvényt fogadott el a román nemzet, és a két román egyház egyenjogúsításáról, valamint a három erdélyi „hazai nyelv” egyenjogú hivatali használatáról, ami Erdély ügyét részben nemzetiségi kérdéssé változtatta.

1867. február 15-én, az Andrássy-kormány hivatalba lépése előtt két nappal, a bécsi minisztertanácsi ülésen a kinevezett magyar miniszterelnök jelezte, hogy a magyar kormány Erdély unifikációját, hivatalba lépésétől kezdve kész tényként kívánja kezelni. Ehhez március 8-án a magyar országgyűlés a felhatalmazást is megszavazta. Végül egész vonalon a magyar kormány álláspontja érvényesült. A királykoronázás után Ferenc József érvénytelenítette a szebeni tartománygyűlésen elfogadott törvényeket, s ezzel az uniót elutasító román és szász politikusok tiltakozása ellenére, az 1848-as állapot jogfolytonosságának megerősítése, az erdélyi tartományi különállás jogrendjének, intézményeinek, így az erdélyi Főkormányzóság feloszlata előtt megnyílt az út. Erre végül a nemzetiségi törvénnyel együtt, 1868. évi XLIII. számú törvény elfogadásával került sor. Minthogy a magyar országgyűlési többség valójában az 1848. évi uniós állapot helyreállításának tekintette az aktust, merő illúziónak bizonyult minden olyan román, szász, s némely magyar vélemény, amely Erdély sajátosságainak tiszteletben tartását, vagy ahogy a kérdésben a legnagyobb román tekintélynek számító Vincențiu Babeș képviselő kérte, a magyar–horvát kiegyezést mintának tekintő szerződéses viszony kialakulását remélte.²²

21 SOKCSEVITS Dénes: *Magyar múlt horvát szemmel*. Magyar a Magyarért Alapítvány, Budapest, 2004. 85–90. pp.; RESS Imre: *Kapcsolatok és keresztutak – Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004. 101–121. pp.

22 PÁL Judit: *A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén*. In: *Regio*, XVI. évf. (2005) 1. sz. 3–26. pp.

Kossuth konföderációs terve és kiegyezés-kritikája

Pár hónappal a dunai konföderációs tervezet akaratlan megjelentetése előtt Kossuth az emigrációban Vukovics Sebőnek írott levelében még a szomszédos nemzetekkel való ellenséges viszonyokra panaszkodott, mint amelyek miatt elve lehetetlen bármifajta Habsburg-ellenes mozgósítás vagy felkelés.²³

Kossuth és Deák kiegyezéssel kapcsolatos vitáját az 1848-as örökség továbbfejlesztéséről, s ezzel együtt Magyarország alternatíváját – a nemzetiségekkel vagy a Habsburgokkal való kiegyezés közötti választást – Kossuth híres Cassandra-levelének sötét jóslatát, Deák hallgatag magabiztosságát sokan és sokféleképpen értékelték. Elsőként és talán a legélesebben Teleki László fogalmazta meg a nemzetiségekkel megkötendő kiegyezés fontosságát. „Különféle nemzetiségek iránt legyünk jogkiosztásban mentől bőkezűbbek. Nemcsak Ausztria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is – írta 1849 márciusában. Mire annyi vér és áldozat? Hogy nyomorú plántai életet éljünk, mintegy melegágyi üveg alatt? Nem! Sorsunk a világ legnagyobb dicsősége leend, vagy halál. Liberte, egalite, fraternite még nem elég. A népek nemzetiségi életet is kívánnak élni. Olly rendszert kellene állítanunk, melly által a nemzetiség egysége hiányát az egyéni nemzetiségi jogok egyeztetése és méltánylata által pótolják.”²⁴

A kütahyai, majd turini emigráns önkorrekcióiról szokás – a magyar emigrációs eszméknek kijáró módon: hol rajongva, hol meg lekezelő hangon – megnyilatkozni. S magát a kiegyezéskori magyar állam korlátozott szuverenitásának, a területileg sok száz év után újraegyesült, de felerészben nem magyar Magyar Királyság Habsburg-monarchián belüli önállóságának, illetve a Pragmatica sanctio deáki újraértelmezésének a megítélésében a magyar történetírást – máig tartóan – a kiújuló és lezáratlan viták jellemzik.

Konszolidáció vagy zsákutca

Deák és Andrássy pontosan felismerték, hogy az olasz és német egység létrejöttével, a balkáni konfliktusok sűrűsödésével a soknemzetiségű Magyarország a Monarchia keretein kívül rendkívül sebezhetővé vált volna. Az emigráció által remélt forradalmi megoldás sokkal inkább reménytelennek és kilátástalannak tűnt, mint 1848-ban. A passzív ellenállás magatartása pedig egyre szűkebb körökre volt jellemző, arra építeni egyre kevésbé volt értelme. Utólag ezért tartotta Deák is egyedüli lehetőségnek a kiegyezési tárgyalások sikerre vitelét.²⁵ A XIX. század második felében beindult hatalmas európai

23 BORSI-KÁLMÁN Béla: *Illúziókergetés vagy ismétléskényszer? Román–magyar nemzetpolitikai elgondolások és megegyezési kísérletek a XIX. században*. Tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó – Balassi Kiadó, Bukarest – Budapest, 1995. 183–186. pp.

24 CSORBA László: *Teleki László*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1998. 143. p.

25 „Három út állt előttünk: a forradalom, a kivárás és a kiegyezés.” Fegyver és forradalom még a siker reménye mellett is oly eszköz, amelyhez csak a kétségbeesés küszöbén nyúlhatna a nemzet, [...] e veszélyes eszköznek sikere is helyzetünkben a lehetlenségek közé tartozott volna. Bizonytalan eseményektől várni a kétes jövőt, és e közben a nemzet erejét, jólétét, bizodalját és reményét napról napra mindinkább enyészni engedni: helytelen, sőt káros számítás lett volna, mert könnyen megtörténhetik vala, hogy a várt esemény be nem következik, vagy majd akkor [...] amikor a segély

modernizációs hullámok a kiegyezésnek köszönhetően saját kormányzattal rendelkező, jórészt önálló és fejlődőképes országgént érték el Magyarországot. A kiegyezés ebből a szempontból egyformán éltető kompromisszumnak tűnt. Mert például a bécsi bankok befektetési tőkéje, az osztrák tartományok piaca, a szakértők és kétkézi munkások szabad áramlása a birodalom mindkét felének javára vált. Legalábbis így látták a kortársak, s nem csak a magyarok. Az út- és vasúthálózat, az ipar és mezőgazdaság fejlődése, a városiasodás és különösen a főváros világvárossá válása, a modern közoktatás és népegészségügy alapjainak letétele azt jelezte, hogy Deák örökségét átmenetileg sikerült az ország és a magyarországi társadalom konszolidációja érdekében állítani.

A magyar alkotmányosság azonban sok fontos gazdasági, közigazgatási törvény ellenére elakadt. A kiegyezéskori országgyűlés legtöbbször meddő közjogi vitáiban, mamelukok seregei által színlelt, Mikszáth tollára kíváncsozón a politikát csak mímelő szónoklatokban elsekélyesedett. A két Andrássyhoz és a két Tiszához fogható politikus kevés akadt. A képviselők többségét visszahúzta a pártfegyelem. A szűkös választójog kiterjesztése nem sikerült. A '67-es és '48-as programok látszólagos szembenállása, a függetlenségi alternatíva elsikkadása, vele együtt a magyar nemzetállami nacionalizmus és asszimilációs törekvések felerősödése előre jelezte, a konszolidáció és a modernizáció nem terjedt ki az egész országra és annak minden népelemére. A dualista rendszer alapító atyáinak szellemisége fokozatosan háttérbe szorult. A kiegyezés tízévenként kötelező gazdasági megújítása pedig kevésnek bizonyult a rendszer egészének fejlesztésére, a válságjelenségek kezelésére. Sajnálatos módon ez elsősorban nem annyira a ciszlajtániai, sokkal inkább a magyarországi viszonyokra nézve volt igaz.

elgyöngült nemzetünkre már késő. Nem vala tehát egyéb hátra, mint a harmadik módot megkísérelni”, vagyis „arra törekedni, hogy meggyőzzük a fejedelmet és az el nem fogult közvéleményt arról, hogy alkotmányunk visszaállítása a birodalom biztonságával is összhangzásba hozható.” Képviselőházi Napló, 1867. március 18.